

BİBLİOQRAFIYAŞÜNASLIQ

ZÖHRAB ƏLİYEV

Professor

BİBLİOQRAFİK İNFORMASIYA ÜMUMİ İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYALARI SİSTEMİNDƏ

Bibliografik İnformasiya «İnformasiya» anlayışının bir tərkib hissəsi kimi sənəd kommunikasiyaları sistemində özünəməxsus, səciyyəvi xüsusiyyətə malik bir vasitədir. Ümumiyyətlə İnformasiya nədir? İnformasiya dedikdə hər şeydən əvvəl bizi əhatə edən mühit haqqında hər cür məlumat nəzərdə tutulur. Bununla bərabər İnformasiya şəxslər, predmetlər, faktlar, hadisələr və müxtəlif proseslər haqqında məlumatlardan ibarət ola bilər. Onun çatdırılması prosesi bu zaman əhəmiyyət kəsb etmir, yəni məlumatın çatdırılması formasından asılı olmur (7,S.6).

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin «İnformasiya, İnformasiyalaşdırma və İnformasiyanın mühafizəsi haqqında» 3 aprel 1998-ci il tarixdə qəbul etdiyi qanunda «İnformasiyalaşdırma» anlayışına belə tərif verilir: «İnformasiyalaşdırma – İnformasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması, təqdim edilməsi, istifadə olunması əsasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünü idarəetmə orqanlarının təşkilati, hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların və vətəndaşların İnformasiya tələblərinin və bu sahədəki hüquqlarının təmin edilməsində optimal şəraitin yaradılması üçün təşkilati, sosial-iqtisadi və elmi –texniki prosesdir»(maddə 2) (1,S.1214)

Həmin qanunda daha sonra deyilir: «İnformasiya ehtiyatları – İnformasiya sistemlərində (kitabxanalarda, arxivlərdə, fondlarda, məlumat banklarında və s.) olan sənədlər və sənəd massivləri, ayrıca mövcud olan sənədlər və onların massivləridir» (maddə 2)

Habelə İnformasiya hadisələr, proseslər, canlı və cansız təbiət obyektləri haqqında məlumatdan, proqramlardan və təlimatlar məcmuundan ibarət ola bilər. İnsanlar bu məlumatları müxtəlif mənbələr vasitəsilə alır və onlardan gündəlik həyat və fəaliyyətlərində istifadə edirlər.

İnformasiya cəmiyyətdə həmişə və indi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir cəmiyyəti elə ona görə də İnformasiya

cəmiyyəti adlandırırlar. Bəşəriyyət daima İnformasiyanı toplamış, qorumuş və yaymışdır. İnsan özü, onun genetik kodu İnformasiya daşıyıcısı və eyni zamanda qoruyucusudur.

İnformasiya ehtiyatları mənsubiyətlərinə görə dövlət, qeyri-dövlət xarakterli daşıya bilər. Qeyri-dövlət İnformasiyası özü-özlüyündə şəxsi və ictimai İnformasiyaya ayrılır.

«İnformasiyanın müdafiəsi» və «İnformasiyanın təhlükəsizliyi» sözlərinə tez-tez təsadüf edilir. Bunlar o deməkdir ki, toplanan, işlənən və qorunan məlumatların təhrif olunmasının, məhv edilməsinin və icazəsiz istifadə olunmasının qarşısını almağa yönəldilmiş metodların, vasitələrin və tədbirlərin məcmuu müəyyənləşdirilib nəzərə alınmalıdır.

İnformasiyalaşdırma dövlət fəaliyyətində yeni istiqamətdir, İnformasiyanın qorunmasında əsas məqsəd isə bunlardan ibarətdir.

-İnformasiya axınının oğurlanmasının, təhrif olunmasının, ona yeni düzəliş verilməsinin qarşısını almaq;

-Şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması;

-İnformasiyanın korlanması, təhrif olunması, blokadaya (mühasirəyə) salınması üzrə icazəsiz hərəkətin qarşısını almaq;

-Vətəndaşların şəxsi sirlərinin saxlanılmasına dair konstitusiya hüquqlarının müdafiə olunması;

-Dövlət sirlərinin mühafizəsindən, sənədləşdirilmiş İnformasiyanın konfidensiallığı

İnformasiya ehtiyatlarını sənədlərin tiplərinə görə dokumentoqrafik, biblioqrafik, faktoqrafik (soraq kitabçaları, ünvan vasitələri, ensiklopediyalar və s.) konseptografik, iqtisadi, hüquqi, kommersiya, elmi-texniki, konyuktura, sosial, ekoloji, təlim, mədəni və başqa İnformasiyalara bölmək olar.

İnformasiyanın istifadəsi vasitələrinin tipləri cihazlardan, İnformasiya kommunikasiyalarından, proqramlardan, texnologiyadan ibarətdir və s.

İnformasiya ehtiyatları mühafizə, işlənmə və çatdırma əlamətlərinə görə təsnifləşdirilərsə o zaman onun iki tipii müəyyənləşir: ənənəvi və avtomatlaşdırılmış.

İnformasiya məkanına görə İnformasiya ehtiyatları lokal (evdə, işdə) və ya uzaq məkanda, yəni istifadəçidən uzaq olan hər cür məsafələrdə ola bilər.

Bibliografik İnformasiya ümumi İnformasiyanın bir tərkib hissəsidir və o bibliografiya nəzəriyyəsinin mərkəzi kateqoriyası, ilkin nöqtəsi kimi nəzərə alınır. Bibliografik İnformasiyanın nəzəriyyəsi məhz buna görə bibliografik fəaliyyətin ümumi nəzəri əsası hesab edilir və bibliografiyaşünaslıqda diqqət mərkəzində duran bir anlayışa çevrilmişdir. Xüsusilə 70-ci illərdə bibliografiyaşünaslığın ümumi nəzəriyyəsində əsas və mərkəzi kateqoriya kimi bibliografik İnformasiya haqqında konseptual mülahizələr formalaşmağa başlamışdır və sonralar da onun nəzəri şərhinə maraq durmadan artmışdır. Prof. O.P.Korşunovun bu sahədəki xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır (8). Ümumiyyətlə bibliografik İnformasiya haqqında nəzəri tədqiqatların mühüm müddialarını belə səciyyələndirmək olar.

1. Peşəkar bibliografik fəaliyyət təşkilati formalaşmaya malik deyil. Yəni onun vahid idarə mənsubiyyəti yoxdur. Bibliografik fəaliyyət kitabxana, nəşriyyat, kitab ticarəti, arxiv işlərində, elmi-İnformasiya fəaliyyətlərində iştirak edir. Bu müəssisələr isə olduqca mürəkkəb, geniş və dərin differensiasiyaya malik olan sənəd kommunikasiyaları (sənəd-İnformasiya istifadəçisi) sisteminin optimal işləməsini, fəaliyyət göstərməsini təmin edən vasitəçilərdir. Bu sistem ümumi mənada bütün sənədlərin, İnformasiya istifadəçilərinin, onların arasındakı sistemin həm daxili, həm də onun ictimai fəaliyyətinin ətraf şəraitilə şərtləşən münasibətlərinin məcmuundan ibarət olan elə bir metasistemdir ki, bibliografiya və yuxarıda adları çəkilən başqa sosial institutlar da ora daxildir.

2. Sənəd kommunikasiyaları sistemini bütövlükdə və onu təşkil edən sosial institutlardan hər birinin nəzəri izahının (şərhinin) ilkin özəyi, əsas nöqtəsi (ilkin abstraksiyası) real və mürəkkəb konkret tarixi şəraitlə şərtləşməsidir ki, bu da « sənəd-İnformasiya istifadəçisi » arasındakı ibtidai uyğunluğu

doğurur. Bu zaman ikili münasibət - sənəd-İnformasiya istifadəçisi münasibəti götürülür. Lakin sənəd-İnformasiya istifadəçisi münasibəti ilə əlaqədar belə fikirlər də mövcuddur ki, rəbitə nəzəriyyəsində və iqtisadi münasibətdə olduğu kimi (rəbitədə ötürücü → rəbitə vasitəsi → qəbul edici; istehsal → bölgü istehlak) bibliografiyada da (müəllif → sənəd → tələbatçı, istifadəçi) üçlü münasibət əsas götürülməlidir. Əlbəttə, belə münasibət mövcuddur və müəyyən hallarda onu nəzərə almaq lazımdır. Bundan əlavə ilk baxışda məsələ belə nəzərə çarpır ki, bir vaxtlar insan öz bilik və təcrübəsini mühafizə etmək və yaymaq məqsədi ilə material daşıyıcısı üzərində qeyd etmək üsulunu kəşf etmiş və bununla bilik yaradıcıları ilə onların istifadəçiləri arasında da sənəd formasında tarixi zəruri əlaqələndirici, öz funksiyasına görə rəbitə vasitəsi və ya maddi istehsal və istehlak sistemində bölgü ilə analogiya təşkil edən əlaqələndirici sahə meydana gəlir. Bəzi mənada bu elə də var, lakin bununla bərabər sonra daha mühüm hadisə baş verir. Sənəd ümumi İnformasiya mənbəyi funksiyasını öz üzərinə götürməklə tamamilə yeni münasibət yaradır və burada da istehsal edən (yaradıcı) və istifadəçi, necə deyirlər istehlakçı vahid tələbatçı vəhdətində sənədlə öz aralarında ziddiyyət təşkil edirlər, biri-birilərilə qarşı-qarşıya dururlar. Bu halın özündə İnformasiya yaradıcısı (müəllif) hətta böyük ölçüdə istifadəçiyə çevrilir. Axı yeni bilik yaratmaq üçün hazır olanla maraqlanmaq, sənədlərə müraciət etmək zərurəti yaranır. Sənədin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olan bu metamorfoza insanı sənədləşdirilmiş İnformasiyanın istifadəçisi etmiş və sənəd kommunikasiyaları sisteminin yüksək inkişafına gətirib çıxarmışdır. M-S-I münasibətinə gəlinə onu qeyd etmək lazımdır ki, o daha əsaslı, ümumi və sadə olan «S-I» tələbatçı münasibətinin xüsusi bir halı kimi nəzərə alınmalıdır. Ona görə məhz sənəd-istifadəçi sistemi əsl çıxış nöqtəsidir (9).

3. «S-I» münasibətindəki əksliklər vəhdətinin nəzəri şərhli bibliografiya anlayışının nəzəriyyəsi üçün olduqca vacib olan sənədlərlə İnformasiya istifadəçiləri arasında uyğunluq anlayışına gətirib çıxarır. Bu anlayış ümumi (müərrəd) mənada, lakin «sənəd-İnformasiya istifadəçisi» münasibətlərindən (yəni sənəd-kommunikasiyaları sistemindən) kənara çıxmaqla sənədlərin

informasiya mənbəyi kimi ayrı-ayrı istifadəçilərlə onların hər hansı qrupuna, müəyyən İnformasiya tələbatları ilə mütaliyə məqsədlərilə qarşı-qarşıya durduğu və bunlara uyğun gəldiyi bütün mümkün olan müxtəlif və intəhasız şəraiti (vəziyyəti) əhatə edir. Belə uyğunluğun mövcudluğu «S-I» münasibətini davam etdirir, uyğunluq həyata keçən kimi sənəd-istifadəçilər arasındakı lazımı əlaqə də itir.

Lakin sənədlərlə istifadəçilər arasındakı ziddiyyətlər üzündən uyğunluğun əməli olaraq həyata keçirilməsi olduqca çətinləşir. Bu ziddiyyətlər (bunları İnformasiya maneələri də adlandırmaq olar) olduqca müxtəlif formalarda baş verir. Məsələn, məkan, kəmiyyət, dil, keyfiyyət, məzmun, terminoloji mürəkkəbliyi və başqaları ilə əlaqədar ola bilər. Ziddiyyətlər olduqca müxtəlifdir, onlar bəşəriyyətin intellektual tərəqqisilə daha da mürəkkəbləşir və dərinləşir. Sənəd kommunikasiyaları sisteminin tarixi inkişafının ilkin mərhələsində belə bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və uyğunluqların həyata keçirilməsi özü-özlüyündə mümkün olmur. Məhz buna görə həmin sistemin normal və optimal fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə kitabxanalar, kitab ticarəti müəssisələri kimi xüsusi sosial institutlar - vasitəçilər meydana gəlir. Biblioqrafik fəaliyyət də belə vasitəçilərdəndir.

Belə vasitələr məlum sistemdə mövcud olan ziddiyyətləri aradan qaldırmaq, sənədlərlə İnformasiya istifadəçiləri arasındakı uyğunluqları həyata keçirmək sənəd kommunikasiyaları sistemində fəaliyyət göstərən bütün sosial institutların, o cümlədən biblioqrafiyanın daha ümumi (yeganə) funksiyalarıdır. Onların hər biri bu funksiyanı səciyyəvi vasitələrlə yerinə yetirir. Biblioqrafik fəaliyyətin bu məqsədlə istifadə etdiyi vasitə biblioqrafik İnformasiyadır.

4. Məlumdur ki, biblioqrafik İnformasiyanın əsas özəyi sənədlərə dair biblioqrafik yazıdan, xüsusilə biblioqrafik təsvirdən ibarətdir. Yəni hər bir biblioqrafik İnformasiya mənbəyi sənədlərin özlərini deyil, onların fərqləndirilməsi və axtarışı üçün vacib olan əlamətlərini əks etdirir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq lazımdır ki, biblioqrafiyanın sənəd-kommunikasiyaları sistemində vasitəçiliyinin başlıca fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o İnformasiya mənbəyi olan sənədlərin özlərini deyil, onlar haqqında İnformasiyanı istifadəçilərə çatdırır və istifadəçilər həmin İnformasiyadan sənədlərsiz, onlardan asılı olmayaraq istifadə edə bilərlər.

Bibliografik İnformasiya sənəd axtarışı vasitəsi kimi qədim kitabxanalarda, onların fondlarında toplunu əks etdirən siyahı formasında meydana gəlmişdir. Bu siyahılar kitabxana kataloqlarının ilk formasıdır. Məhz kitabxana kataloqları bibliografik İnformasiyanın tarixən ilkin mövcudluq formasıdır. Beləliklə insan tərəfindən sənədin özündən məlumatın götürülməsi, bu məlumatları sənədlərlə İnformasiya istifadəçiləri arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq və uyğunluğu həyata keçirmək məqsədilə qeydə alınması və mütəşəkkilləşdirilməsi hər cür bibliografik fəaliyyətin ilkin məntiqi nəticəsi və bibliografiyanın ümumi nəzəriyyəsinin formalaşması üçün əsasdır.

5. Bibliografik İnformasiyanın mövcudluq formaları müxtəlifdir və onlar konkret tarixi şəraitlə şərtləşir. Məlum olduğu kimi müasir bibliografiyaşünaslıqda onlar bibliografik çətdırma (bibliografik İnformasiyanın ünsürü), bibliografik yazı (bibliografik çətdırmanın sənədləşdirilmiş forması), bibliografik təsvir (bibliografik yazının zəruri və minimum vacib ünsürü), bibliografik yazının fakültativ ünsürü (başlıq, annotasiya, referat, təsnifat indeksi, saxlanma şifrəsi və b.), nəhayət bibliografik İnformasiyanın cəmiyyətdə mövcudluğunun və öz funksiyasını həyata keçirməsinin başlıca üsulu olan bibliografik vəsait deyilən ümumi anlayışla səciyyələndirilir.

Bibliografik İnformasiyanın daxili mütəşəkiliyini, yəni, bibliografik vəsaitdə yazıların müəyyən qayda üzrə qruplaşdırılmasını, bibliografik əlamətlərin dəqiq müəyyənəşdirilməsi qaydasının mövcudluğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Təbiidir ki, belə bibliografik İnformasiya mənbələrinin yaradılması qaydaları insanlar tərəfindən işlənir və onlar öz inkişafı tarixində müxtəlif vəziyyətlərdən (sənədlərin bibliografiyalaşdırma obyektini kimi forma və məzmunun dəyişməsi, onların yeni növlərinin meydana gəlməsi, bibliografik İnformasiya tələbatlarının mürəkkəbləşməsi, bibliografik fəaliyyətin texniki bazasının inkişafı və s.) asılı olaraq dəyişir, mürəkkəbləşir.

Ona görə də bibliografik iformasiyaya «sənədlər haqqında sənədlə istifadəçi arasında uyğunluğun həyata keçirilməsinə təsir edən və müəyyən qaydaya əsaslanan İnformasiyadır» deyə tərif verilir.

Bibliografik İnformasiyanın ilkin səciyyələndirilməsində belə tərif kifayət edə bilər. Lakin burada bibliografik İnformasiyanın mahiyyəti olduqca ümumi formada (bütövlükdə sənəd

kommunikasiyaları sistemi səviyyəsində) açılır. Biblioqrafik İnformasiya anlayışının funksional mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsi, diferensiasiyası onun konkretləşdirilməsinin mühüm anı kimi qarşıda durur.

Biblioqrafik İnformasiyaya xas olan xüsusiyyətlərdən ən mühümü «sənəd-İnformasiya istifadəçisi» münasibətindəki ikiliyi əks etdirən iki meylliliyidir. Məlum olduğu kimi biblioqrafik İnformasiya bir tərəfdən biblioqrafiyalaşdırmanın bilavasitə obyektı olan sənədlərə əsaslanır, digər tərəfdən biblioqrafik təsirin bilavasitə və ya potensial (ehtimal edilən) obyektı hesab edilən İnformasiya istifadəçilərinə müraciət edir.

İkilik biblioqrafiyanın nəzəriyyəsi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir, sonrakı mərhələdə əsas olan bütün biblioqrafik anlayışlarda ona təsadüf edilir və onların məzmununa öz təsirini göstərir. İkimeyllilik biblioqrafiyanın tarixində də mühüm yer tuturdu. Məsələn, XIX əsrin axırında, XX əsrin əvvəlində o dövrün biblioqrafları ideoloji baxımdan «akademiklərə» və «ictimaiyyətçilərə» görə fərqləndirilirdilər. Özünə qapalıq, ictimaiyyətin həyati problemlərindən təcrid olunmaq birinci istiqamətin nümayəndələrinə, yəni «akademiklərə» xas olan xüsusiyyət idi, onların biblioqrafiyanın «təmiz» elmi vəzifələri haqqında təsəvvürlərinə uyğun gəlirdi və öz mahiyyəti etibarilə biblioqrafik İnformasiya ikiliyinin birinci tərəfinə əsaslanırdı. Məşhur rus biblioqrafı B.S.Bodnarski bu məhdudluğun klassik formilirovkasını verərək yazırdı ki, biblioqrafiya bir elm kimi «üçlü fundamental» (özülə) əsaslanır (malikdir): 1.Çap əsərlərinin tam dolğunluqla meydana çıxarılması; 2. Onların biblioqrafik təsvirlərinin dolğunluğu və dəqiqliyi; 3. Təsvirlərin biblioqrafik təsnifatı və əlifbaya görə dəqiq düzülüşü (verilməsi). Burada biblioqrafiyalaşdırmanın obyektı kimi sənədlə (çap əsərlərilə) bağlılıq öz aydın ifadəsini tapır və digər tərəfdən İnformasiya istifadəçisindən, oxucudan tamamilə yan keçilir, prosesdə nəzərə alınmır. «Akademik» istiqamətin «biblioqrafiya- kitab haqqında elmdir» konsepsiyası çərçivəsində tapmış məhdudluğu keçmiş Sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində də özünü biruzə verirdi. Məsələn, bu M.N.Kufayevin məşhur tərifindən aydın görünür: «Biblioqrafiya bir kitabşünaslıq fənni olub kitabı tarixi mənbəşünaslığın tarixi abidələri tədqiq və təsvir etdiyi, coğrafiyanın yer üzünün ayrı-ayrı ölkələrini və xalqlarını təsvir etdiyi kimi tədqiq və təsvir edən müstəqil bilikdir». Bu məhdudiyət

Y.I.Şamurinin görüşlərində də nəzərə çarpırdı. O, iddia edirdi ki, «Kitab pis olsun və ya yaxşı olsun eyni dərəcədə biblioqrafiya üçün əhəmiyyətlidir». Dəyəri və mahiyyəti onun tərəfindən yalnız bir faktla – kitabların mövcudluğu faktı ilə müəyyənləşdirilirdi. Kitabın bir əşya kimi konkret mövcudluq faktı kitabın məzmunundan, verdiyi yeni ideologiyadan mühüm hesab edilirdi. Şamurinə görə biblioqrafın kitabın yalnız zahiri əlamətini əks etdirməyə səy göstərməsi bununla izah olunur.

XIX əsrdə Rusiyada akademik mövqeyə əks olan demokratik mövqe meydana gəlir.Mütərəqqi hesab olunan bu istiqamətin nümayəndələri biblioqrafiyanı ictimai inkişafın tələbatları ilə, xalq maarifi vəzifələri ilə əlaqələndirməyə çağırışları biblioqrafik İnformasiyanın iki meylliyinin obyektiv olaraq ikinci tərəfinə əsaslanırdılar. Məsələn, K.N.Derunov «həyat və biblioqrafiya, kütlə və biblioqraf» arasında həmişə əsassız uçurum olduğunu qeyd edərək «öz əsrinin və öz xalqının həyatı ilə sıx əlaqə yaratmasını biblioqrafiyanın bir nömrəli vəzifəsi hesab edirdi (8, S.36-37) Mutaliyəyə rəhbərlik və oxucuların tərbiyəsi biblioqrafik əməyin başlıca məqsədi hesab olunurdu. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, biblioqrafik İnformasiyanın tərbiyəvi, şəxsi təhsil, təbliğat imkanlarından vaxtilə bolşeviklər, başqa partiyalar öz məqsədləri üçün geniş bəhrələnidilər.

Keçmiş Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən formal – təsviri xarakterli biblioqrafik konsepsiyaya qarşı mübarizə kəskinləşir.

Nəzəri cəhətdən onu qeyd etmək vacibdir ki, biblioqrafik İnformasiyanın ictimai istiqamətində onun İnformasiya istifadəçisindən asılılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin 70-ci illərində biblioqrafik İnformasiyanın funksiyası və mahiyyətinin eyniləşdirilməsi haqqında nəzəri mülahizələr formalaşır. Yəni biblioqrafik İnformasiyanın əsl mahiyyəti ikiliyin ikinci tərəfi ilə bağlı olması və yalnız ondan istifadəçilərin istifadəsi zamanı yerinə yetirilən sosial funksiyaları sayəsində aşkar edilə bilər. Sənədlərlə bağlı nə varsa hamısı yalnız biblioqrafik İnformasiyanın ictimai mahiyyətinin (funksiya məqsədyönlülüyünün) əməli olaraq həyata keçirilməsində vasitəçiliyi ilə ölçülür.

İki meyllilik məsələsi Azərbaycan biblioqrafiyasının tarixində də nəzərə çarpır və faktlar göstərir ki, biblioqrafik vəsaitlərin yaradılmasında oxucular, yəni İnformasiya istifadəçiləri nəzərə alınır.

Bunu hələ 1913-14-cü illərdə çap olunmuş «Orucov qardaşları kitabxanasının Əsamül Kütubi» adlı kataloqunun məqsədində görürük. «Kataloqun müqəddiməsində deyilir: Kataloqun məqsədi təzə nəşr olunan və mağazalarda olan kitablar haqqında məlumat verməkdən ibarətdir». Beləliklə məlum olur ki, İnformasiya istifadəçiləri nəzərə alınır. Daha bir fakt kimi A.V.Baqrinin tərtibilə çap olunmuş «Qafqaz xalq ədəbiyyatı.Biblioqrafik göstərici üçün materiallar» (1926) adlı biblioqrafik vəsaitini qeyd etmək olar. Burada məqsəd Qafqaz universitetində dərslər deyən müəllimlərin və həmçinin tələbələrin biblioqrafik İnformasiyaya olan ehtiyaclarını təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

1929 –cu ildə AHIŞ-in mədəni-maarif şöbəsi tərəfindən çap olunmuş «Müləhizəli kataloq» (Tərtib edənləri: M.H.Rzaquluzadə və Ə.Əliyev) adlı iri həcmli nəşrin müqəddiməsindən aydın olur ki, o həm kitabxana işçiləri və həm də oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur. XX əsrin 20-30-cu illərində meydana gəlmiş bir çox biblioqrafik nəşrləri misal gətirmək olar ki, onlar bilavasitə oxucular da nəzərə alınmaqla tərtib olunmuşdur (2, S.25, 48-49)

Peşəkar biblioqrafik fəaliyyətdə İnformasiya istifadəçisi (tələbatçı) dedikdə İnformasiya – sənəd və ya sadəcə olaraq sənəd tələbatının daşıyıcısı (sənəddə əks olunan İnformasiyaya olan tələbatın) nəzərdə tutulur.

Ümumiyyətlə tələbatın ümumi başvermə ardıcılığını belə təsəvvür etmək olar.

İnsanın maddi və mənəvi tələbatının intəhasız müxtəlifliyi

İnsanın İnformasiya tələbatı

Sənəd tələbatı

Bibliografik tələbat

Bu ardıcılıq göstərir ki, bibliografik tələbat (bibliografik İnformasiyaya tələbat) müstəqil deyil, onlar sənəd tələbatını əks etdirən tələbat kimi meydana gəlir və onun ödənilməsinə xidmət edir. Sənəd tələbatı, deməli, sənəd kommunikasiyaları sisteminin, o cümlədən bibliografik fəaliyyətin inkişafı və fəaliyyət göstərməsi üçün əsas və başlıca stimuldur.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələbat bibliografik İnformasiyanın funksiyalarının öyrənilməsində əsas amildir. «Sənəd tələbatı», «sənədlərlə və onların istifadəçiləri arasında uyğunluq» və «bibliografik İnformasiyanın ictimai funksiyaları» anlayışları biri-birilərlə qarşılıqlı əlaqəyə malikdirlər. Bibliografik İnformasiyanın mahiyyəti üçüncü anlayışla ifadə olunur. Birinci ikinci anlayışlar bunun üçün yaramır, heç olmasa ona görə ki, onlar bibliografik İnformasiyadan kənar, ondan asılı olmayaraq mövcuddurlar, bibliografik İnformasiyasız da ödənilə və həyata keçirilə bilirlər. Bununla bərabər o da danılmazdır ki, bibliografik İnformasiyanın funksiyaları uyğunluqlara, uyğunluqlar isə tələbatlara əsaslanır. Tələbat necədirsə uyğunluq da elədir, uyğunluq necə olursa bibliografik İnformasiyanın funksiyası da o cürdür. Tələbatda baş verən mühüm dəyişiklik, uyğunluq və funksiyalar sahəsində də analoji dəyişikliyə səbəb olur. Ona görə də bibliografik İnformasiyanın ictimai funksiyalarının öyrənilməsinə tələbatdan başlamaq lazımdır. Lakin tələbatdan bir başa, əlaqələndirici orta nöqtə olan uyğunluqdan

yan keçib funksiyaları təyin etmək olmaz. Məhz tələbat uyğunluq sayəsində sənəd kommunikasiyaları sisteminə qoşulur, sənədlə tələbatçı (istifadəçi) arasında münasibət baş verir və yalnız bundan sonra bibliografik İnformasiya həmin sistemin səmərəli fəaliyyətinə təsir göstərə bilər.

Beləliklə sənəd kommunikasiyaları sistemində uyğunluqdan kənarında bibliografik İnformasiyanın bəşəriyyətin sosial məişətilə əlaqəsini təsəvvür etmək olmaz. Başqa sözlə, əgər İnformasiya tələbatı varsa, onun yerinə yetirilməsi üçün sənəd olmadığı (lazımi uyğunluq da yoxdur) halda bibliografiya həmin tələbatın ödənilməsinə təsir göstərə bilməz.

Bibliografiyaşünaslığın nəzəri şərhədə qarşılaşdığı əsas çətinlik sənədlərə olan tələbatın intəhasız müxtəlifliyi ilə əlaqədardır və bu uyğunluğun, bibliografik İnformasiyanın funksiyalarının tərkibinə də öz təsirini göstərir. Bunları insanın sosial məişətinin bu və ya digər tərəflərini nəzərə alan bibliografik xidmətin ayrı-ayrı sahəsinə tətbiq etdikdə məlum olur ki, bibliografik İnformasiyanın sosial funksiyaları İnformasiya istifadəçilərinin məqsədli fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar ola bilər. Bibliografiyaşünaslıqda bu müxtəlifliyin ən ilkin strukturunun düzgün müəyyənəndirilməsi məsələsinin həlli üçün bu fəlsəfi kateqoriyalardan istifadə olunmuşdur: Ümumi, xüsusi və tək-tək (fərdi). Buna müvafiq olaraq sənəd tələbatının üç səviyyəsi fərqləndirilmişdir: 1.Əsas (ümumi); 2.Qrup halında (xüsusi) və 3. Fərdi (tək-tək). Birinci səviyyədə İnformasiya istifadəçilərinin ümumən sənəd tələbatları nəzərdə tutulur; ikinci səviyyədə konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq cəmiyyətdə baş verən təbəqələşmə (dövlətə, millətə, yaş xüsusiyyətlərinə, peşə tərkibinə görə və başqa sosial qruplaşmalara); üçüncüdə isə fərdlərə xas olan tələbatlar nəzərdə tutulur.

Uyğunluq və bibliografik İnformasiyanın funksiyalarının əsas səviyyələrinin formalaşdırılmasında analogi cəhətlər əsas götürülür. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bir səviyyədən başqa bir səviyyəyə keçidlə öyrənilən obyektin müxtəliflik dərəcəsi xeyli artır və anlayışın ümumilik dərəcəsi də ciddi şəkildə aşağı düşür. Müxtəlif səviyyələr eyni hüquqlu biri-birindən asılı olmayan bir ünsür müəyyən sıra ardıcılığına malik deyil.

Hər bir sonrakı səviyyə əvvəlkinin meydana gəlmə (mövcudluq üsulu) formasıdır;

Bibliografik İnformasiyanın daha ümumi, əsaslı və beləliklə daha sadə və ilkin mahiyyəti bibliografik İnformasiyanın əsas sosial funksiyaları anlayışları ilə aşkar edilir. Lakin bu anlayışların nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə bibliografik İnformasiyanın həyata keçirilməsi üçün xidmət etdiyi əsas sənəd tələbatının mahiyyətini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Bunun üçün yenə «S-I» münasibətinin daha ümumi və sadə formada ilkin şərhinə qayıtmaq lazımdır. Bu münasibətin nəzəri şərh göstərir ki, bibliografik İnformasiyanın ödənilməsində iştirakının ehtimal edildiyi sənəd tələbatının müxtəlifliyi həmişə artır və onlar daha ümumi və bir-birinə uyğun gəlməyən tələbatla bağlı olur: 1) İstifadəçiyə lazım olan sənədlərin axtarışına olan tələbat; 2) Müəyyən formada və məzmununda sənədlərin mövcudluğu haqqında xəbər verilməsinə tələbat; 3) Qrup və fərdi tələbatlar, İnformasiya istifadəçilərinin hazırlıq səviyyəsi, yaşı, imkanları və başqa xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla sənədlərin müxtəlif keyfiyyət meyarlarına görə qiymətləndirilməsinə olan tələbat.

Bununla sənəd kommunikasiyaları sistemində üç əsas uyğunluq tipi formalaşır: 1) Formal ($S \xrightarrow{1} \leftarrow T$); 2) Məzmun ($S \xrightarrow{2} \leftarrow T$); 3) Dəyər ($S \xrightarrow{3} \leftarrow T$). Uyğuluğun birinci tipinin bibliografik cəhətdən həyata keçirilməsi və birinci əsas tələbatın təminatı sənədlərin identifikasiyası (təxmini bibliografik axtarış) və onların müəyyən fond da yerinin müəyyənləşdirilməsi (axtarışın qəti mərhələsi) məqsədilə bibliografik İnformasiyadan istifadə olunması deməkdir.

Bibliografik İnformasiyanın köməkliyi ilə ikinci uyğunluq tipinin həyata keçirilməsi nəticəsində ikinci əsas sənəd tələbatının ödənilməsi mümkün olur. Ona görə ki, bununla bibliografik İnformasiya mənbələrində sənədin məkana, vaxta, forma və əsas etibarilə sənədlərdə işıqlandırılan İnformasiya məzmununa görə inkişafı əks olunur.

Məsələn, «Azərbaycan mətbuat salnaməsi», «Birillik Azərbaycan kitabı», «Azərbaycan kitabı», «Azərbaycan tarixi», «Azərbaycanın palçıq vulkanları» və başqa bibliografik göstəricilər belələrindəndir.

Üçüncü, daha mürəkkəb olan uyğunluq tipinin və üçüncü əsas tələbatın bibliografik yolla həyata keçirilməsi bibliografik sənəd tələbatı

ehtiyaclarının öyrənilməsi prosesinə fəal nüfuz etməsi deməkdir və məqsədyönlü səciyyələndirmə vasitəsilə, yəni yalnız o sənədlərin seçilib tövsiyə olunması ilə həyata keçirilir ki, İnformasiya istifadəçilərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə və həm də biblioqrafik təsir üçün əvvəlcədən planlaşdırılmış məqsədlərinə, o cümlədən elmi – tədqiqat, ümumi təhsil, tərbiyə və hər hansı başqa məqsədlərə bilavasitə uyğun gəlir. Elmi-köməkçi və tövsiyə xarakterli bütün biblioqrafik vəsaitlər buna misal ola bilərlər.

Yuxarıda verilən fərqləndirmə əsasında biblioqrafik İnformasiyanın aşağıda qeyd olunan əsas sosial funksiyaları müəyyən edilir və formalaşır: A.Axtarış; B.Kommunikativ; C.Dəyərləndirmə. Bunlardan hər biri əslində müəyyən uyğunluq tipinin funksiyasıdır. Simvolik olaraq belə işarələrlə ifadə olunur: A (S $\xrightarrow{1}$ T); B (S $\xleftrightarrow{2}$ T); C (S $\xrightarrow{3}$ T)

Etiraf etmək lazımdır ki. «kommunikasiya» termini nəzərdə tutulan ikinci funksiyanın konkret mənasının ifadəsi üçün o qədər də yerinə düşmür. Heç olmasa ona görə ki, sənəd kommunikasiyaları sistemində bu termin başqa daha geniş mənada işlədilir. Hər üç funksiyada kommunikasiya (sənədlə istifadəçi arasında əlaqə) xarakteri var. Bəzi nəzəriyyəçilər, məsələn, J.V.Qudovşikova bütün sənəd kommunikasiyaları sistemində kommunikativ funksiyanı əsas funksiya hesab edir, sonra isə biblioqrafik İnformasiyanın kommunikativ funksiyasına həmin mənanı verərək belə nəticəyə gəlir ki, kommunikativ funksiya biblioqrafik İnformasiyanın funksiya quruluşunda iştirak edə bilməz, ona görə ki, biblioqrafik İnformasiyanın bütün funksiyaları bu və ya başqa formada kommunikasiyaya xidmət edir. Buna baxmayaraq biblioqrafik İnformasiyanın əsas sosial funksiyaları sistemində bu anlayış saxlanılır. Ona görə ki, həmin funksiyanı mənasına görə ifadə edən başqa anlayış müəyyənləşdirmək mümkün olmayıb. Mən bunu inteqral biblioqrafiya adlandırırdım.

Əsas sosial funksiyalar məntiqi olaraq əsas sənəd tələbatlarından (ümumi) irəli gəlir və öz səviyyələrində biblioqrafik İnformasiyanın funksional mahiyyətinin müxtəlifliyini tamamlayır. Bu anlayışların formalaşma məntiqi aşağıda göstərilən cədvəllə əyani olaraq nümayiş etdirilir.

Əsas sənəd tələbatları	Əsas uyğunluq tipləri	Biblioqrafik İnformasiyanın əsas ictimai funksiyaları
1. Axtarış tələbatı	1. Formal	A. Axtarış $A(S \rightarrow T)$;
2. Xəbərdar olmağa tələbat	2. Məzmun	B. Kommunikativ $B(S \rightarrow T)$
3. Qiymətləndirməyə tələbat	3. Dəyərinə görə	C. Qiymətləndirmə $C(S \rightarrow T)$

İctimai funksiyaların siyahısını ancaq o vaxt dəyişmək (ixtisara salmaq, əlavə etmək və ya dəqiqləşdirmək) olar ki, onların artıqlığı, dolğun olmaması və qeyri-dəqiqliyi sübut edilmiş olsun.

Belə bir sual meydana çıxa bilər: Bu cür nəzəri mücərrədlik nəyə lazımdır. Onun nə kimi əməli əhəmiyyəti var?

Məlumdur ki, nəzəri mücərrədlik bilavasitə utilitar tətbiq üçün nəzərdə tutulmur. Nəzəri problemləri konkret mütəşəkkillik, törəmə və ya metodiki problemlərlə qarışdırmaq olmaz. Bununla bərabər bəzi biblioqraflar arasında biblioqrafiyanı tamamilə əməli fəaliyyət hesab edənlər və orada heç cür «yüksək» nəzəriyyəsi ola bilməz iddiasında olanlar var. Belə biblioqraflar tamamilə səhv yoldadırlar. Korşunov haqlı olaraq belə hesab edir ki, «dar praktisizm» biblioqrafiyanın ümumi nəzəriyyəsinin inkişafında bir əngəl olaraq qalır(9,S).

Mücərrəd nəzəri əsaslar ilk növbədə elmin özü üçün «faydalı funksiyaya» malik olur. Bununla yanaşı hər cür (hətta ən abstrakt) nəzəri mülahizələr son nəticədə nəinki ictimai təcrübədə əsaslılığı, həqiqiliyi yoxlanılır, həm də ona təsir göstərir, onun təkmilləşdirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Lakin nəzəriyyənin təcrübə ilə əlaqəsi həmişə bir başa baş vermir, o çox dəfəli vasitəçiliyə məruz qala bilər, dərhal aşkar edilə

bilməz və ona görə də nəzəriyyə yarandığı anda və nəzəriyyənin özündə onun tətbiqi mahiyyəti aydın ifadə olunmur.

Bibliografik İnformasiyanın ilkin ümumi nəzəri müddəalarına bibliografik işdə bilavasitə əməli tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən deyil, bibliografiyaşünaslığın metodoloji və qnesoloji marağı mövqeyindən yanaşmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd olunan anları fərqləndirmək yerinə düşər.

Formalaşdırılmış nəzəri müddəalar ictimai hadisə olan bibliografiya haqqında istər bibliografiyaşünaslıqda, istərsə də ondan kənarında (məsələn, kitabxanaşünaslıqda və informatikada) geniş yayılmış məhdud təsəvvürlərin aradan qaldırılmasına əsas verir.

Bibliografik İnformasiyanın əsas sosial funksiyalarının mahiyyətlərinə görə ilkin fərqləndirilməsi (axtarış, kommunikasiya və qiymətləndirmə) bibliografik İnformasiya təminatının əsasında duran prinsiplərin bir mənalı olmadığını nəzəri cəhətdən dərk etməyə imkan yaradır və beləlikdə də hər cür bibliografik İnformasiyanın ümumiyyətlə qiymətləndirici təbiətə malik olması haqqında konsepsiyaya son qoyur. Bu konsepsiyanın tərəfdarları bibliografiyalaşdırmanın obyektinə qiymətləndirici münasibətini bibliografiyanın ümumi növ bölgüsündə yeganə əsas hesab edirdilər. Əslində isə sənədə qiymətləndirmə münasibəti bibliografik İnformasiyanın yalnız bir əsas – qiymətləndirmə funksiyası üçün səciyyəvidir.

Qiymətləndirici bibliografik fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik olması da bununla bağlıdır. Təbiidir ki, bu zaman həm də onun xidmət sahələri, o cümlədən elmi-köməkçi, peşə, istehsalat, tədris köməkçi, kütləvi maarifçilik və başqaları fərqləndirilməli və nəzərə alınmalıdır. Qiymətləndirmə funksiyasının həyata keçirilməsinin bu istiqaməti bibliografiyanın dərin keyfiyyət bölgüsünə gətirib çıxarır və müxtəlif xidmət sahələrilə üzvü şəkildə bağlı olduğunu göstərir. Belə hallarda bibliografik iş ya elmi, ya təbliğat – tərbiyə, ya da hətta ədəbi yaradıcılıq xarakteri alır. Burada baş verən xüsusi vəzifələr çox hallarda peşəkar bibliografların və müvafiq bilik və əməli fəaliyyət sahələri mütəxəssislərinin birgə səyi ilə öz həllini tapa bilər.

Bibliografik İnformasiyanın axtarış və kommunikativ funksiyaları qiymətləndirmə funksiyasından fərqli olaraq sənədlər arasında forma və

məzmunlarına görə münasibəti qaydaya salmaqla əlaqədar olan məntiqi əsaslarla bağlıdır. Məhz buna görə də bu iki əsas sosial (A,B) funksiyanın əməli olaraq həyata keçirilməsi vasitələri, o cümlədən kitabxanaların əlifba kataloqları, dövlət biblioqrafiyası orqanları (Məsələn, «Azərbaycan mətbuat salnaməsi», «Birillik Azərbaycan kitabıyyatı») və bu kimi başqa biblioqrafik nəşrlər konkret məqsəd və oxucu istiqamətinə malik deyil və beləliklə nisbi müstəqilliyə malik mövcudluq formasında özlərini göstərirlər.

Abstrakt şəkildə götürülən əsas ictimai funksiyalar biblioqrafik informasiyanın funksional mahiyyətinə görə quruluşunun ünsürləri rolunu oynayır və onun sistem kimi bəsitliyinin, sabitliyinin daha ümumi formada ifadə olunmasına xidmət edirlər. Başqa sözlə biblioqrafik informasiya hər hansı dəyişikliyə məruz qalmasına baxmayaraq o həmişə öz əsas ictimai funksiyalarını yerinə yetirəcəkdir. Bununla bərabər onu da qeyd etmək lazımdır ki, onların qrup və fərdi səviyyələrdə əməli olaraq həyata keçirilməsi üsulları müxtəlif tarixi mərhələdə səciyyəvi, konkret tarixi şəraitlə şərtlənən forma ala bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, biblioqrafik informasiyanın əsas ictimai funksiyalarının elmi şərhə biblioqrafiaşünaslıqda yüksək dərəcədə abstrakt anlayışlarda ümumiliyin meydana gəlməsinə səbəb olur. Onların dəyəri və bununla bərabər prinsiplial məhdudluğu bundan ibarətdir. Onların köməkiyi ilə ən müxtəlif miqyaslı hər hansı biblioqrafik hadisənin funksional mahiyyətini və ayrı-ayrı biblioqrafik yazılardan, biblioqrafik vəsaitə dair yardımçı göstəricilərdən başlamış bütövlükdə biblioqrafik əsərin məzmununu ifadə etmək mümkündür. İctimai funksiyalar biblioqrafik hadisənin milli, təşkilati, metodiki və başqa xüsusiyyətlərindən əslində kənarda qalır və yalnız funksional mahiyyətinin şərhə üçün yararlı olur. Bu biblioqrafik reallığın çox mürəkkəb tarixi şəraitə uyğun əsl inkişafının nəzəri şərhinə zəmin yaradan ilk çıxış nöqtəsidir.

Bütün bu deyilənlərdən sonra biblioqrafik informasiya mahiyyətinə görə tərifini belə formalaşdırmaq olar. Biblioqrafik informasiyanın sənədlər haqqında müəyyən qayda ilə konkret tarixi şəraitə uyğun formalarda əsas ictimai funksiyalarını (axtarış, kommunikativ, dəyərləndirmə) həyata keçirən və son məqsədi cəmiyyət

üzlərinin sənəd tələbatlarını ödəməkdən və formalaşdırmaqdan ibarət olan mütəşəkkil İnformasiyadır.

Bibliografik İnformasiya bibliografiyanın ümumi nəzəriyyəsinin əsas, mərkəzi anlayışı olmaqla bərabər onun mücərrədlikdən konkretliyə doğru ardıcıl dinamikasını göstərir və bibliografik olanla bibliografik olmayan İnformasiyanın fərqləndirilməsində ümumi meyar hesab edilir. Bibliografiyanın ictimai hadisə kimi tamlığını və həddü dairəsini aydın təsəvvür etməyə imkan verir. Bir sözlə, ikinci sənədləşdirmə proseslərinin (məsələn, sənədlərin analitik, sintetik təhlili, bibliografiyalaşdırılması və s.) və müvafiq obyektlərin (ədəbiyyat göstəricilərinin, referativ jurnalların, kataloq və kartotekaların) yaradılmasının harada baş verməsindən asılı olmayaraq və bibliografik İnformasiyanın yaradılıb İnformasiya istifadəçilərinə çatdırılması məqsədinə xidmət edirsə, deməli o, bibliografik işdir və insanın bibliografik fəaliyyətinin əsasıdır.

Ədəbiyyat

1. «İnformasiya, İnformasiyalaşdırma və İnformasiyanın mühafizəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu//Azərbaycan respublikasının qanunvericilik toplusu.-1998.-№6.-S.1214-1222

2. Əliyev Z.H. Azərbaycan bibliografiyasının tarixi: Dərslük.-B.,2007.-184s.

3. Əliyev Z.H. Ümumi bibliografiyaşünaslıq: Dərs vəsaiti.-B.: BUN, 2001.-142s.

4. Əliyev Z.H. Bibliografik İnformasiya sənəd İnformasiya tələbatının ödənilməsində mühüm vasitədir // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal.-2004.-№1.-S.82-92.

5. Əliyev Z.H. Bibliografik vəsaitlər sənəd axını və kütləsini integral şəkildə əks etdirən bibliografik İnformasiya mənbələridir //Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal.-2005.-№2.-S.97-109.

6. Xələfov A.A. İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətin xüsusiyyətləri və problemləri // «Respublika» qəzeti.-2002.-17 aprel.

7. Алешин Л.И.Защита Информации и информационная безопасность: Курс лекций.-Москва,1999.-97с.

8. Коршунов О.П. Библиографоведение: Общий курс: Учебник. - М.: Издательство «Книжная палата», 1990.-232с.

9. Коршунов О.П. Библиография: теория, методология, методике.- М.: «Книга», 1986.-286с.

Зохранб Алиев

*Библиографическая информация в системе общих
информационных коммуникации*

РЕЗЮМЕ

*В статье освещается место библиографической информации
в системе общей информации, ее отличительные черты и функции*

Zohrab Aliyev

*Bibliographic information in common
information communication system*

SUMMARY

*In article has been reflected the place of bibliographic information
in common information system, its differentiating features and
functions.*

